

באיחולי יום הולדת

לזכות אמנו היקרה יוכבד מרים שתחי'

ממשפחות בני' ונכדי'

רובין זקלס חנוביץ יוזביץ
כהן גורארי' ליפסקר קיומן פלטקין
רוזנברג האלפערט קרעמער
לאנדא רובשקין

לעילוי נשמת

הרה"ח משה רובין שו"ב ז"ל ממאנטריאל

This analysis of *Birchas Hatorah* in the various mediums of thought, talk, writing and listening, is dedicated to the loving memory of **Rabbi Moshe Rubin of Montreal** whose passionate reciting of *Birchos Hatorah* and *Davvening* continue to reverberate

להערות בקונטרס זה נא לפנות:

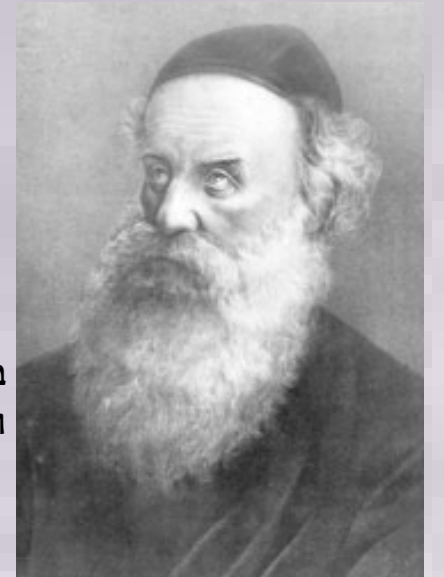
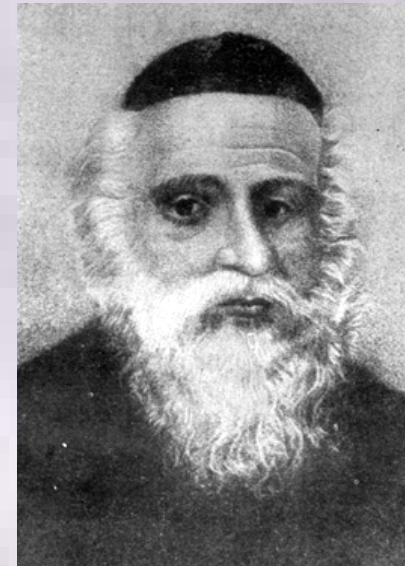
Pirkei Avos Institute

Rabbi Yisroel Rubin
122 S. Main Ave • Albany NY 12208
518.482.5781 • FAX 482.3306
rabbirubin@saratogachabad.com
www.capitalchabad.com/torah

ב"ה

קונטרס

הרהורי תורה

עיונים בדיני ברכת התורה

חלק ראשון:

בירור שיטות הגר"א ושו"ע הרב
בהרהור, שמיעת, וכתובת דברי תורה
ואי יש לברך על שמיעת ד"ת מקלטת

חלק שני:

שיטותיהם בגדרי גברא וחפצא
לענין תלמוד תורה באשה וקטן
ולשיטתם בנוסח אשכנז וספרד בברכת התורה

מספר

שם אבותי

על מסכת אבות

בעזרת נותן התורה

ישראל אליעזר רובין

ישיבת רמב"ם

אלבני ניו יארק תשס"ז

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

הרי על זה כבר תירצה הגמרא³³⁷, שהטעם הוא מפני שאין ברכה זו עובר לעשייתו, ד'מדאגבהה קניא'³³⁸, ולכמה ראשונים תירוע הגמרא קיימת³³⁹ גם לפי המסקנא.

מ. 'גברא' ו'חפצא' במצות תלמוד תורה

והנה ארז"ל 'תני מיניה ארבעין זמנין עד דדמי ליה כמאן דמנח בכיסיה'³⁴⁰, וי"ל הענין בזה כביאורנו, שראוי לנו לקבוע ברכה על דבר שלם ומסויים, 'אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו' - לא רק כהרהור בעלמא, 'התעיף עיניך בו',

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

ולכן נחזור עכשיו ממילי דברכות לעיקר עניינו, בידיני ברכת התורה, ששתי נוסחאות אשכנז וספרד בברכות התורה מתאימים הם לגדרי פועל ופעולה בקיום מצות לימוד התורה, כחילוק פועל ופעולה שבקיום מצוות תפלין של יד ושל ראש:

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

א. חיוב ידיעת התורה – היא החפצא דתורה שנשאר בזכרונו, הפעולה המסובבת מהלימוד, שלכן חייב בקימה והידור תלמידי חכמים מפני ידיעת התורה שבהם, גם בזמן שאין עוסקים בה, שעל זה מברך 'על דברי תורה'.

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

ב. חיוב 'להגות', כל אחד חייב...לקבוע לו זמן לת"ת ביום ובלילה; שזהו צד הסיבה והפועל, 'הגברא' (שכולל גם הרהור שצריך לברך להגר"א), שעל זה מברך 'לעסוק בדברי תורה' בשם הפועל.

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

נשים מברכות

ולכן לשיטת הבית יוסף נשים מברכות ברכת התורה, אף שפטורות הן ממצות ת"ת, היינו לקבוע זמן ללמוד בכל יום, אבל ידיעת וזכרון הלימוד שייך גם באשה,

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

וכמ"ש הגר"ח שאין מיעוט 'ולמדתם אותם את בניכם, ולא בנותיכם' מפקיע מהן מצות ידיעה, שחייבות לידע מצות שלהן.. ולפי זה, אף שאין נשים שייכות בברכת 'לעסוק', אבל ודאי ישנן בברכת 'על דברי תורה' שהוא ענין הידיעה והזכרון.

לימודו של קטן

ויש 'חפצא' ידיעה גם בלימודו של קטן, אף שאינו גברא, ולכן שאני חינוך ת"ת מהחינוך לשאר מצוות, שחינוך קטן מבן חמש ואילך ללמוד תורה הוי מן התורה, כדיוק הצמח צדק בלשון הרמב"ם: 'לכשיכיר, לא כ'שיגדיל",

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

ולכן עונין אמן, ויוצאים חובת סיום מסכתא בלימודו של קטן, שאף שאינו בר חיובא, הרי בר חפצא הוא.

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

וידיעת הלימוד נעשה 'חפצא' דתורה שנשאר בזכרונו גם לפני שמתחייב גם מצד 'הגברא' כשיגדיל.

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

וכן י"ל שההרהור בד"ת הוא גדר 'לעסוק בדברי תורה', שלא ישאר מזה רושם כראוי עד שיוציא ד"ת בשפתיו בדיבור, כדי שיתקיים אצלו בידיעה וזכרון כראוי, שלכן לשיטת הבית יוסף ושו"ע הרב אין לברך 'על דברי תורה' על ההרהור, כמו שביארנו.

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

והי רצון דליהוי כדין וכדין, בקיום היעוד 'ולא יהיה עסק (היינו פועל והתעסקות) כל העולם כולו אלא לדעת את ה' ..כי כולם ידעו אותו... כי מלאה הארץ דעה (דרגת חפצא מונח בקופסא) את ה'.

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

ענף א: אם מברך על הרהור דברי תורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

- א. קושיית הגר"א
- ב. תירוצי האחרונים
- ג. קושיות על הגר"א
- ד. מברך רק על דבר מסויים, מוכן ומזומן
- ה. שיטת הגר"א
- ו. שיטת שו"ע הרב
- ז. הלומד בעיון מקיים מצוה בהרהור
- ח. 'התורה נקנית .. בשמיעת האוזן'
- ט. יישוב קושיית הגר"פ הירשפרונג זצ"ל
- י. 'ישב בדד וידום'
- יא. הרהורי תורה למעליותא ולגריעותא

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

ענף ב: כתיבת דברי תורה

- יב. למה מברך להב"י על כתיבת ד"ת
- יג. תירוצי האחרונים
- יד. הכתיבה מוכיחה שההרהור מסויים
- טו. אין מברך על הרהור פסק דין
- טז. למסקנא אין לברך על כתיבה
- יז. מעלת כח הדיבור
- יח. 'הרהור' תורה שלא נתברר ונתלבן
- יט. ביאור לשון 'מסויים'
- כ. השומע ד"ת מהרדיו או טייפ

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

התוכן:

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

כא. השיטות לפי דרגת ה'הרהור'

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

ענף ג: 'גברא' ו'חפצא' במצות ת"ת

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

תמונה של חזן מניח את ידו על ספר התורה

^[1] פסחים ז:

^[2] 338 אף שזוהרין להפוך האתרוג, או לא לאחזו לפני הברכה.

^[3] 339 עי"ל כהסבר 'על אכילת מצה ומרור' (בניגוד ל'לאכול הפסח' תוספתא סוף פסחים), שא"א מצה ומרור ע"י שליח? שלהלל שהיה כורך, רק 'אכלוהו' דפסח הוי פועל, אבל מצה ומרור רק חפצא ותנאי בזה. ולהרמב"ם [חו"מ פ"ח ה"ז] מברך 'על אכילת פסח', י"ל שפסח מצה ומרור 'חפצא' דסיפור יצ"מ עיקר המצוה.

^[4] וכן 'על ספירת העומר' תירצו שאינו 'עובר לעשייתו', שהרי סופרים אחר הקצירה. ולכאורה היה אפשר לומר כן (ע"ד החידוד) גם בעל נטילת לולב, שלולב שייכת לסוכה, ויש לומד היקש סוכה ללולב [סוכה לג]ול"י אין עושין סוכה אלא מד' מינים' [סוכה לה] ואף שאין הלכה כן, אבל גם לדידן, מצוה מן המובהר לברך על ד"מ בסוכה (שועה"ר), וביאר רבינו לא מדין סוכה, אלא ממצות לולב, וד"מ הם פרטי הכלל דמצות סוכה שמקיף וכוללם, ולבד שלולב הוי המשך דסוכה, זהו כעין כתפילין (לבד שלא רצו לתקן ב' ברכות שוות כנ"ל), שבתש"ר נתחלקו לד' פרשיות, מתש"י כלל א', אבל ה"ז מערער חילוק 'פועל ופעולה' בתש"י ותש"ר, לביאור הגר"ע והרגצובי, אלא מחוורתא כתירוע הגמרא ד'מדאגבה קניא'.

^[5] 340 (מגילה ז:

ולפי זה היה משמע שיוצא נר שבת גם בנר שהוא דלוק ועומד מכבר, אבל להלכה,‏²⁹⁹ נר הדלוק מכבר צריך לכבותה ולחזור להדליקה, כמו בנר חנוכה.

להוציא מליבן של צדוקים

והנה מלבד האורות והסגולות הרוחניות, ליחיד ולציבור, שבנר שבת: 'הרגיל בנר זוכה לבנים ת"ח', 'אם אתם משמרים נרות של שבת אני מראה לכם נרות של ציון'‏³⁰⁰, הנה בפשטות עיקר מטרת נר שבת הוא להאיר את סעודת השבת, שלא יאכלו בחושך.

והנה הקשה רבינו משולם‏³⁰¹, 'הרי 'כל מצוה דעשייתה לאו גמר מצוה לא מברכינן'‏³⁰² ואיך מברך על נר שבת כשנגמרת אח"כ בסעודה? (ותי' שמאיר להכין כלים לשלחן).

ובעררך השלחן הקשה 'הרי על כל עונג שבת אין מברכין'? ומסיק 'מיהו הדלקת הנר תקנה בפני עצמה.' אבל לכאורה, מהו טעם וענין תקנה זו?

עוד תירץ הערך השלחן שמברכת 'מפני שהאשה מקבלת עליה שבת בהדלקתה',

אבל עדיין קשה, למה תברך על זה? וכי איש שאינו מקבל שבת בהדלקתו לא יברך?

וי"ל שתועלת הנר אינו רק להנאת אכילה לבד, כבשר ודגים וכל מטעמים שבסעודה, שמענין החיובי של 'זכור', מסתעף גם הצד הנגדי של 'שמור', להוציא מטעות הצדוקים שטעו בפירוש 'לא תבערו אש' שאסור להבעיר אש לפני השבת שידלק בשבת‏³⁰³.

ורביבי ההדגשות שנוהגים בהדלקת נר שבת הרי הם כמו ריבוי ההדגשות שעשו בקצירת העומר, כמחאה נגד פירוש הבייתוסים ב'ממחרת השבת'‏³⁰⁴.

וע"ד מנהג ישראל להטמין חמין לשבת נגד הצדוקים‏³⁰⁵.

ויובן בזה שמצינו עניני נר שבת גם לא במקום סעודה, כמו:

- ביום כיפור (י"א שפטור להדליק רק במקום שנהגו)‏³⁰⁶
- המקבל שבת מבעוד יום, שיכבה הנר לפני הלילה (לרש"ל לא יברך), או לבילי פסח, אם יכבה הנר לפני קידוש או שולחן עורך.
- אם אחרים כבר הדליקו שם בחדר נרות שבת (שי"א לא לברך).

299 רמ"א רסג, והפני' זייק כהגמ" מ'דמברכינן להדליק, כר"ת בתוך"ה חובה שבת כה: ואולי יש לדייק מהא הידיעה 'הדליקו את חננ' שיודלק במיוחד לשבת 300 ראה אוה"ת בראשית ע' 648, ובן יהוידע שבת כה: ע"פ הארזיז"ל הנה להלכה 301 מרדכי, קרבן נתנאל על הרא"ש פ"ב אות לג 302 מנחות מב:

303 מעשה רב ק"ב, הגהות דברי שלמה מביא שהגר"א הי' מרבה בנרות שבת למחות נגד הצדוקים.

304 מנחות סה. והעירני ידידי הרב אליהו טיטלמן שי' מהר"י קפח שלכן קבע הרמב"ם הדלקת נר בפ"ה במלאכות שבת, לא בפ"ל בהכנות סעודת שבת. פ'י טעם.) (ונחלקו אביי ורבא כעין זה בחולין קו.) וכן יבואר בזה טעם אמירת במה מדליקין בנוסח אשכנז, שהק' ראב"ן מהו תועלת אמירתה אחר שהדליקו? (ותי' שיש ללמוד כדי שאם שנה יתקן בשבת הבאה), אלא לפרסם נגד הצדוקים

305 אבל מנהג הטמנת חמין לא בעי ברכה, דלא מינכר מילתא כ"כ נגד הצדוקים שאין אנו מטמינין באש וגחלים רק גרוף וקטום ובדבר שאינו מוסיף הבל כו', אבל מברך 'להדליק נר' על נר אלקטרי אף שאינו גדר אש מה"ת, אף שאינו נגד הצדוקים, שטעם סעודת שבת כדאי ומספיק לברך עליו, כבמכתב רבינו הזקן: 'אם יהיה איזה אונס חו"י שלא תוכל למהר להדליק עד שקיעת החמה, אז תצוה לנכרי להדליק נרות של שבת והיא תברך עליהם הברכה והי' יסלח לה ותבא עלי' ברכת טוב ותקבל שכר על הפרישה מה' הטוב שניאור זלמן (ס' רס"א).

306 פסחים נד:

קונטרס הרהורי תורה

ואף שכל נר מוסיף שמחה ואור‏³⁰⁷, אבל בזמנינו הרי כל פינה חזית מוארת כבר היטב מהחשמל, ושרגא מאי אהני, וכי רק לחזותא בעלמא, לראותן בלבד?‏³⁰⁸

ויובן בזה למה אשה ששכחה פ"א מדליקה נר נוסף לעולם (ו'על ג' דברים נשים....על שאינן זהירות....בהדלקת הנר'), שאם זהו רק מפני כבוד הסעודה, וכי קנסו מי ששכח ולא אכל סעודת שבת? אלא כנ"ל, כמה גווני איכא באור, שיש בנר שבת עוד 'על עסקי נר הזהרתי אתכם'‏³⁰⁹, נגד הצדוקים.

ואולי אשה סומא, אף שלא יועיל לסעודתה (אם הדליקו שם אחרים) ושלא תכשל, מ"מ הרי הדלקתה מחאה גדולה בצדוקים.

שיטות אביי ורבא

ויש להעמיס שני טעמים אלו בשקו"ט דאביי ורבא‏³¹⁰, 'שמא יניחנה ויצא', ששאל אביי, 'ויניחנה', והק' חת"ס, הרי ידע אביי מצות נר שבת, ומה ענהו רבא **אני אומר** הדלקת נ"ש חובה' הרי אדרבא, אביי איהו בעל המאמר‏³¹¹ 'לא לאכול אינש סעודתא אלא ביממא?' וגם תמהו תוס' אי 'חובה' שולל מצוה?

וי"ל שאביי שאל שכיון שנר שבת הוי לטובת הסעודה, הנה אם מצער, הוי כמי שניזוק באכילת דג, שהעיקר הוא שיהנה בשבת.

וע"ז ענהו רבא: '**שאני אומר הדלקה**', לא רק שיהא 'דלוק' לסעודה אחר כך, אלא גם פועל ה**הדלקה** חובה, לא רק הנאה פרטית לאדם זה, אלא כללות תורתינו, נגד הצדוקין, ולכן אין לגרום מצב (עטרן) למאס באורה זו תורה כריח רע, שעזיבתו הנר יתראה ח"ו כצדוקין בחושך ידמו'‏³¹².

אבל למהר"ם ובית הלוי שפי' שלרבא ה'חובה' לסעוד אצל הנר, יוקשה (כקו' הגר"א בשנות אליהו ובאורי הגר"א) למה מותר (בחום הקיץ) לסעוד בחוץ ש'הנרות לעונג נצטוו ולא לצער'‏³¹³, הא תמיד קיי"ל כרבא לגבי אביי?

ואף שלהלכה **הוי ברכה לבטלה אם אין הנר מאיר בסעודה** (בסומא, ונר שיכבה לפני הלילה כו'), זהו מפני שאין טעם בצדוקין גורם בעצמו, ואינו טעם המעכב, רק סניף בענין הדלקת הנר לכבוד הסעודה, אבל מ"מ הוי טעם לשבח לההדלקה עצמה, וכיון שטעם זה פועל מיד בזמן ההדלקה, עוד לפני הסעודה שלאחריה, לכן נקבע נוסח הברכה 'להדליק'‏³¹⁵.

307 מהר"ל, רמ"א רסג
308 להבאר משה ושש"כ נכון לכבות אור החשמל לפני הדלקת הנר. ו'אף שעיקרה להנאת אור, ההדלקה בזמנינו רק מנהג חשוב מאד שנשאר (שש"כ פמ"ג העי' קעא) 309 שבת לב.

310 שבת כה:
311 יומא עה:
312 וכן כ' בהעמק שאלה (במדבר קכבג) שלרבא חייב להדליק בלי אכילה, אבל לא פ'י טעם.) (ונחלקו אביי ורבא כעין זה בחולין קו.)
313 ס"ס רע"ג ממהר"ם רוטנבורג והגמ"י, מג"א 314 שועה"ר

315 ג'ם יש ליישב כל פי הגר"א (תקכט) שמדליק ל'כבוד' בע"ש, ו'עונג' (סעודה)- בשבת (אבל ק"ל מ'אין מדליקין בעטרן מפני כבוד השבת-שמא יניחנה ויצא', ואכ"מ.) ובערך השלחן דחק לפרש 'כבוד במקום אכילה, ו'עונג ' בשאר חדרים. טעם נגד צדוקים לא שייך בנר יו"ט, והרב רצון ערוסי' (סיני ניסן תשל"ט) פ'י בזה מנהג תימן לא לברך על נר י"ט (ואולי לדידן נר יו"ט וברכתו להשוותו לשבת דלא ללזולוי ביה) וצ"ע אם התנגדו קראים בזמן שתיקנו ברכת נ"ש, ואף ש'קבלה מימות משה להדליק נר שבת' (פסיקתא ויקהל), אבל נוסח הברכה אינו בש"ס (יש מצינים לירושלמי רק בסידור ר"ע גאון, ובתוס' מצינו שבזמן ר"ת נסתפקו בה.

4

אבל לכאורה קשה הסבר זה, שהרי גם כשמוציא בשפתיו או גורס בלחש עדיין אין הקול מספיק כדי ללמד לאחרים, ולמה יברך כה"ת אז כשאין אחר יכול לשמוע ממנו בפועל?

ועוד, הא קיי"ל שהשומע ד"ת צריך לברך‏²⁹, ולהסבר זה, למה יברך, הא הוי רק הרהור בלי ללמד?

ולאידך גיסא, למה פסקו האחרונים שהכותב דברי תורה, שיש בו הרהור, והוא ממצדיקי הרבים ללמד לאחרים, אינו צריך לברך?

לשון הברכה

ויש מתרץ קושיית הגר"א, שאכן מקיים ת"ת בהרהור, אבל אינו יכול לברך, שלשון הברכה 'דברי תורה' אינו מתאים להרהור. אבל למה תקנו חכמים לשון 'דברי', הרי מנוסח שתיקנו חכמים נדע מהות המצוה?

ג. קושיות על הגר"א

והנה הערך השלחן הקשה‏³⁰ על הגר"א: "הרבה מצינו בתנ"ך הגיון דבור פה, כ'לשוני תהגה צדקך'‏³¹, וכשהכוונה ללב מפרש 'לב' כמו 'הגיון לב'‏³², וא"כ בתורה דכתיב‏³³ ו'הגית', ו'בתורתו יהגה'‏³⁴ היינו בפה, כיון שלא הזכיר לב, וברה"ת עצמה יוכיח, שאומרים 'בפינו ובפיות עמך' וכן 'לעסוק בדברי תורה" עכ"ל.

(גם קשה‏³⁵ על הגר"א שהגיון בלב רק לשון מליצי, שהמחשבה בראש, לא בלב‏³⁶, וע"כ 'הגיון לבי' מליצה‏³⁷ כ'ויאמר בלבו'‏³⁸?) ומסיק הערוה"ש שלא לברך על הרהור, רק על ת"ת בפה.

וקשה, אף שאין הרהור עיקר ת"ת, אבל הא הוי מצוה‏³⁹? ואדרבה העיקר הוא לידע תורה שבכתב ושבע"פ‏⁴⁰, ובתושבע"פ כשאינו מבין אינו לימוד‏⁴¹, ובברכת ק"ש‏⁴² 'ותן בלבנו בינה להבין ולהשכיל' לא נזכר דבור פה. ובס' חרדים מחלק המצוות לפי אברי הגוף, מונה המצוה לחשוב תורה במוח חוץ לימוד השייך לפה‏⁴³.

29 (כדלקמן אות ח' מהשע"ת)
30 ס'י מז סעי' ט
31 תהלים לה כח. וכמו, 'פי צדיק יהגה חכמה' (תהלים לו), 'לא יהגו בגרונם' (תהלים קטו ז), 'אמת יהגה חכמה' (משלי ח ז)
32 תהלים יט טו. וכמו 'הגות לבי' (תהלים מט ד) 'לב צדיק יהגה' (משלי טו כח) 'שוד יהגה לבס' (שם כד ב).
33 הושע א ח
34 תהלים א ב
35 ע"ד החידוד יש להעיר מה'שכים ונפל לו פסוק...ה"א נבואה קטנה' (ברכות נה:) ופרש"י 'כשעומד ממטתו' (שאינו כ'ישכם ויאמר רבון כל עולמים' אחר ברכות השחר), שמסתמא בא לו הרהור זה לפני בה"ת, ולמה יכשילוהו משמים בברה"ת ש'צריך לזוהר בה מאד' (אבל ל' 'לתוך פיו' משמע דבור) הרי שאין לברך על הרהור. (ואין לדחות, שהרהור זה כהנאה בעי"כ שאין מברך (רמ"א רד ס"ק ח), שהרי הגר"א (ס"ק כה) מצריך לברך. וגם לרמ"א ושועה"ר (טו) שאין מברך, זהו משום שאינו חפץ לאכול לאונסו, אבל הרי חפץ בנבואה זו, אע"כ שאין מברך על הרהור. ואין לדחות שאינו למוד רק תפלה, שצריך לברך לפני סליחות (מו א) שאין חילוק אם יקרא דרך תחינה ובקשה' (ש"ת רמב"ם ק"ד).

ומשנה ברורה מסתפק, וכתב שבדיעבד יענה קדושה, שהוא פסוק, ויאמר שמע ישראל עם הציבור לפני בה"ת מפני כח הרבים. הרי שבלי 'כח הרבים' אין לומר תפלה בלי בה"ת (ול"מ לקרות שמע לפני ברה"ת אם הזמן עובר) והנה לגר"א שמברך אהרהור, הרי מ'נפל פסוק' מוכח שמותר לומר פסוק גם לכתחלה?
36 כעין שכתב המצודת דוד על 'תחשוב לשונך' (תהלים נב).
37 בסה"מ (תרס"ה ע' י) ש'הגיון לבי' ממוצע בין מחשבה לדבור. ובד"ה חייב אינש תשי"ז (הע' 15) ציין לתורה אור ש'יאמר הגי' רמז לאותיות המחשבה.
38 בראשית יז, יז, וכן 'ויאמר עשו בלבו' (בראשית כז, מא), 'ויאמר המן בלבבו' (אסתר ו,ו), 'כתבם על לוח לבן' (משלי ג,ג), ול' רש"י (שמות כח ד): 'לבי אומר'.
39 כמ"ש 'ודאי יש מצוה בהרהור תורה', וראה לקמן. הגר"ע (שבת קיג:) מביא ממהר"ל שאבל אסור להרהר ד"ת. וצריך מיעוט 'דבר דבר' שבשבת מותר להרהר. ומוכיח שנקיים ת"ת בהרהור מ'עסוק בתורה שנא' אמרו בלבבכם' (ברכות ה.) (אבל לקמן נבאר ש'הגיון לבי' אינו ראייה בלי בטוי מיותר) ותולה זה ברע"ב ותי"ט אי 'שם יודום' דומם ממש, או קול דקה.
40 רמב"ם פ"א ה"ז, הלי' ת"ת לבעל התניא פ"א ה"ד פ"ב ה"א וה"ג. וגמרא גמור זמורותא תהא' (שבת קיג.) שהידיעה עיקר, לא דבור.
41 מ"א ס'י נ' והת"ת שם הי"ג.
42 שברכת ק"ש יכול לפטור מלברך בה"ת, שז"ע שם סעיף ז.
43 ברבינו יונה (אבות פ"ג מ"ב:) 'א' שיושב ומחשב בתורה שעל המחשבה נותנין שכר כעוסק בדיבור'.

קונטרס הרהורי תורה

ד. מברך רק על דבר מסויים, מוכן ומזומן

ונלע"ד ליישב, שזה שאין מברך על הרהור ת"ת אינו דין פרטי בהלכות ת"ת, אלא דין כללי בהלכות ברכות (הנהנין, מצוה, והודאה), שצריך לברך רק על דבר ממשי המוכן ומזומן לפניו‏⁴⁴.

שכן הדין ש"אין לברך קודם שיתפוס הלחם"‏⁴⁵. ו"אין מברכים לא על אוכל ולא על משקה עד שביאואהו לפניו, בירך ואח"כ הביאואהו לפניו צריך לברך פעם אחרת"‏⁴⁶.

וביאר המ "א הטעם בזה‏⁴⁷ 'דבעינן סמוך לעשייתן כמ"ש סתרנ"א'‏⁴⁸ 'יברך...קודם שיטול האתרוג כדי שיברך עובר לעשייתו'.

וזוהו לסמוך ברכה לעשיה. כדיוק גליוני הש"ס‏⁴⁹ מתשב"ץ‏⁵⁰ ד'עובר' משמע סמיכות טפי כלשון‏⁵¹ 'בשעה שהיא עוברת לשמש כו'. ודין זה שוה לברכת המצות (לולב כו') ובברכת הנהנין. ולפי הלבוש‏⁵² הטעם שלא יברך כשאינו לפניו כדי שיכנין, שלא יצא כיון שמברך בדרך ספק אולי יאנס ולא יביאואהו לפניו‏⁵³.

הרי שצריך לאחוז החפץ‏⁵⁴ בשעת הברכה מצד ב' דינים: א) כדי להסמין הברכה לאכילה או המצוה, לכתחלה‏⁵⁵. ב) לכוון ברור שיצא כן לפועל‏⁵⁶, ומעכב גם דיעבד‏⁵⁷.

וכן י"ל בברכת התורה,‏⁵⁸ שצריך שיהא הלימוד מסוים אצלן‏⁵⁹. וכיון שאין אדם שולט על הרהורו כמו בדיבור ומעשה‏⁶⁰, שהמחשבה משוטטת, כמרל"ל‏⁶¹ 'לאונסו שאני', 'התעיף עיניך ואיננו', שלברך צריך ד"ת מסויים כברכת כהנים ו'אלו דברים', שתחול עליהם הברכה‏⁶². והרי זה כטעם הכללי שאין מברך על מצוות שבלב‏⁶⁴.

44 וכן משמע גם מהפמ"ג משי"ז ס'י מז ב.
45 ס'י קסז סעיף ג
46 ס'י רו סעיף ה'
47 ס'י קסז סק"ט ומקורו מתור"ה עובר (סוכה לט:.) 'כל המצות מברך עובר לעשייתן מ"טעם זה צריך לברך אלולב קודם שיטלנו דאי אחר שנטלו מדאגביה נפק ביה...מיהו לא מסתבר כלל דהיאך יברך עליו והוא מונח בכלי, האמר בהקומץ רבה (מנחות לה:.) תפלין מאימתי מברך עליהן משעת הנחה עד שעת קשירה וכל שעה שאין המצוה מזומנת בידו לא מסתבר כלל לברך עליה'.
48 סעי' ה.
49 על הגמרא שם.
50 ח"ב ס'י רע"ז.
51 נדה יא.
52 ס'י רו ה.
53 ירושלמי (ברכות פ"ו ה"א, הביאו ב"י) 'הך דנסיב עיגולא ומברך עליה ולא אתי בידיה צריך לברוכי עליה תנינ'ת' (בירך לפני שבא לידו צריך לברך שנית).

54 דברי נחמיה השלמות שועה"ר תרנא לסמוך ברכה למצוה שמא יקחנו אחר. שועה"ר ס'י רו סעי' ט.
56 כן צריך לידע מנין היום לפני שיברך ספיה"ע ולא לסמוך שישמע מאחר, גם בלי חשש הפסק, שאומר עמו מילה במילה (מ"ב) (ואף שזהו רק לכתחלה אכמ"ל).
57 שועה"ר שם.
58 בלק"ש ח"ד ע' 148 דן אי ברכת התורה כברכת המצות או הנהנין.
59 וזה מיושב רק להגר"א שצריך להתכיף בה"ת ללימוד, ואם הפסיק יחזור לברך, אבל מה נעשה לדעת המחבר (מז ס"ט) שהפסיק בין בה"ת ללימוד יצא (רק 'נכון' לחוש לא להפסיק)?
ויש לבאר ע"פ ביאור הב"י שאם הפסיק אין בכך כלום כיון שמחוייב בת"ל כל היום לא הוי הפסק (דבז' יש ב' טעמים), ועפ"ז י"ל דגם בברכת התורה יברך רק על דבר מסויים, אך זה יכול להיות משך זמן אחר הברכה ואין בזה הפסק. וגם למנהגינו שברה"ת בסדר ברכות השחר (מג"א ס"ק יב) וחייב ללמוד מיד אחר הברכה (שועה"ר מ"ו ס"א), עדיין קשה דלפ"ז אסור יתחייב לברך לפני הרהורו, שכשיהרהר ויתעמק בד"ת הרי סו"ס יבין ענין מסויים, ש"געת ומצאת תאמינ'?' ועי"ז י"ל שחסרון אינו מסויים אינו רק שמא יאנס ולא יביא, אלא גם דאינו יודע מתי יבוא, כמו שאין מברך על שינה בסוכה, אף שסו"ס רדאי ישן (שהנשבע שלא יישן כו') כיון שאינו יודע מתי ווה"ה כאן לא יברך, אבל להב"י שאין חשש הפסק בבה"ת אף שלא יודע מתי ילמד כיון שמחוייב כל היום, א"כ יברך גם אהרהור? וי"ל שחסרון הרהור אינו רק שאינו מוכן לפניו, אלא חסרון איכות, שבלי דיבור, השגתו קלושה שאין בו חפצא לחיבו בבה"ת, כדלהלן.
60 הגר"ע פ'י שלכן לא אסרו הרהור בשבת, רק דבור. ורק יחידי סגולה כריב"ז לא הרהרו מבחי מסנוף. וכן 'לא תחמוד' רק כשגזול ממש, ופטור בחמדת לב.
61 זבחים קב: והת"ת פ"ד ח.
62 ציונים לתורה (ט) חילק בין 'עוסק בתורה' לעוסק בדברי תורה, (כחילוק עיון וגיוסא) (מסתמא בחרו משנת אלו דברים, שסיומה ת"ת כנגד כולם). ובוה יובן המור וקציעה: מהרהר מהספר, קבע, דמסויים. ומהרהר, עראי, היינו שאינו מסויים.

אבל קשה ליישב הט"ז כן¹¹⁴, שהרי מציע שיוציא בפה איזו מילים שיוכל לברך, וממה נפשך, אם ממילא לא ימלט שיוציא מלה בפיו, למה יצטרך להוציא כמה מילים?

אבל קשה ליישב הט"ז כן¹¹⁴, שהרי מציע שיוציא בפה איזו מילים שיוכל לברך, וממה נפשך, אם ממילא לא ימלט שיוציא מלה בפיו, למה יצטרך להוציא כמה מילים?

ועוד¹¹⁵ הרי הוכחנו לעיל שבברכות הנהנין והמצוות צריך הדבר להיות לפניו, ובספירת העומר¹¹⁶ צריך לברר בשעת הברכה כמה לספור, ובבה"נ¹¹⁷ אם אין דעתו עליו לא יצא בדיעבד, איך תקנו בה"ת על מה שיפלט מפיו מבלי דעת איזה מילים יוציא¹¹⁸?

תירוץ הלבוש

והמשנה ברורה מביא מהלבוש שהכותב מברך, דעביד מעשה". וקשה, שברה"ת שייך רק ללימוד, שא"צ ברה"ת לפני עשיית מצוה?

יד. הכתיבה מוכיחה שההרהור מסויים

אבל לפי ביאורינו שחסרון הרהור מפני שאינו שלם ומסויים, יובן שיטת הב"י לברך על כתיבה¹¹⁹ שכשכותב הרהורו, הרי אז כבר מסודרים כדבר מסויים¹²⁰,

וכאזהרת הרמב"ם¹²¹ לחזור ולנפות המחשבה והרהור, בירור אחר בירור לפני שכותבו על הנייר, להעמיד דברים על נכוןם, שהרי בכתיבה מתקיים 'למען יעמדו ימים רבים'¹²².

טו. אין מברך על הרהור פסק דין

אבל אם כן, למה¹²³ 'יכול לפסוק דין בלי נתינת טעם שאינו אלא הרהור', הרי בשלב זה הרהורו ברור ומסויים באופן היותר נעלה?

ואכן להגרו"א צריך לברך לפני פסק דין¹²⁴.

114 והרי לא שייך מחלוקת במציאות.

115 לכאו' יש להקשות על הערוך השלחן מראיית הגמרא (גטין ו) ששליח יכול לומר בפני נכתב אפילו שמע קן קולמוסא (פרש"י קול הקולמוס שכותב וקול היריעה, מברייטא 'הוא בבית וסופר בעליה, הא לא חזי ליה?'

ולפי זה, אולי שמע קולו של סופר, שלא ימלט שיקרא?

ואו"ל שלהב"י (אה"ע קמ) די שמיעת קול קולמוס רק בששמע קול כתיבת שורה הראשונה דהרי אמרו רפ"ב דגיטין שאם אמר השליח בפ"נ חציו ובפני נחתם כולו פסול ופרץ: הי חציו אילימא חציו ראשון והאמר ר"א אפי' לא כתב אלא שיטה א' שוב אינו צריך, ופרש"י שיטה אחת שיטה ראשונה שבו שם האיש והאשה והזמן (לא תתוס' דמספיק בכל שיטה, ועיין לח"מ גרושין פ"ז ה"ב), א"כ לא מספיק הא דודאי יוציא מפיו איזה מלים, דמי יימר דיוציא דוקא שמו ושמה דשיטה ראשונה'.

אבל אולי ברייתא זו כשאירע ששמע מלים ראשונות, ולכן יכול לומר בפ"נ.

116 עיין ט"ז סי' תפט ס"ק ח.

117 עיין סי' רז ד-ה.

118 ט"ז סי' מז ס"ב שכתב שיוציא מפיו **ודאי**. להנצל מברכה לבטלה.

119 הצפנת פענח מוכיח שכתיבה כדיבור מ'בפה ולא עשה, והוא באגרת עשה' (סנהדרין מט). ואולי תלוי בשיטות 'אמירה נעימה כתיבה יהבית', ורבנן אמרי למפרע: 'הבית כתיבה, נעימה אמריה' (שבת קב). ואולי תלוי גם במחלוקת: 'מפני רבי יהושע אומר מפני שכותב בה, ר"ע אומר שמראה בה טעמי תורה' (ברכות סב:).

120 ויש לזה סמוכין מדין קנין, שאף שי'דברים שבלב אינם דברים', אבל הוי דברים אם מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו (תוס' קדושין ג). אבל יש לחלק, שבקנין, נקרא גדר 'דברים' שיועיל כוונתו בלב כדין תנאי, אבל בברכת התורה, הכתיבה מוכיח שההרהור מסודר אצלו, לא רק אותיות פורחות, ולכן על הרהור זה ראוי לברך.

שור' כע"ז בספר שער טהר (וולק) ח"ה.

121 אגרת השמך, וב"ר פכ"ד, שכל דיבור שאמר ה' למשה אמרו בלבד ד' פעמים לפמ"ז 'וא"ח קל"ט, ועי' שערי אפרים שער ג ס"ח), 'אדם אין לו לדרוש באזני העם עד שיחזור מה שרוצה לדבר פעם ושנים וגו' וד' וישנה אותו היטב ואח"כ ידבר. **ומה**

שיחוק אדם בידו ויכתבנו על ספר ראוי שיחזירוהו אלף פעמים אילו יתכן".

122 ומויושב בזה קו' הפמ"ג שאם כתיבה כדיבור, יכתוב ברה"ת על הנייר? ולביאורנו מובן שהכתיבה מועיל לסדר הרהורו, אבל לא יועיל לברכה.

123 סי' מז ד על המחבר שהמהרהר בדברי תורה א"צ לברך.

124 עיין ביאור הגר"א ומ"ב ס"ק ז שממצוה מותר לעשות אף שמהרהר בדיניו, גם לשיטת הגר"א שמברך על הרהור תורה, שכיון שזהו חלק המעשה אין לברך.

14

לה. חיוב טף במצות הקהל

אבל לכאורה קשה, א"כ מהו שאלת רז"ל 'טף למה הם באים? ורק 'ליתן שכר למביאיהם'²⁵¹, הרי שאין כלום לימוד הקטן?

וי"ל שמטרת מצות הקהל אינה שהשומעים יבינו דברי התורה באופן פנימי, אלא עיקרה חיזוק דת האמת²⁵² ליראת שמים מקיפית. והרי גם נשים הפטורות מת"ת מחויבות במצות הקהל²⁵³.

לו. משיכול לרכוב על כתפיו של אביו

וע"כ לומר כן, שהרי מצות הקהל אינו מ'בן חמש למקרא' אלא משיכול לרכוב על כתפיו של אביו מירושלים להר הבית²⁵⁴.

ובגיל צעיר כזה, גם החינוך ללימוד תורה הוא רק מדרבנן, שאינם מבינים כלל קריאת המלך בהקהל שיחַקק בזכרונם, אלא כנ"ל, שעל כל פנים ישאר רושם כללות המעמד²⁵⁵.

ולכן אף שיש לימוד בקריאת המלך, הרי זה כחינוך שאר מצות²⁵⁶.

והרי זה דוגמת מנין לתפלה בציבור, ש: א) כל אחד בעצמו מחויב בתפלה חובת גברא, ב) גם גדר חפצא, שמשלים המנין גם אם אין מתפלל אז בעצמו. (ואינו כ'עשרה שיושבין ועוסקין בתורה' בפ"ג, שעיקרו ענין גברא, שצריך כל אחד בעצמו לעסוק בתורה).

וכן הטף אינם במצות מעמד הקהל מצד חיוב 'גברא', אלא הם חפצא, שהרי הם חלק מהעם²⁵⁷.

לז. ברכת התורה לנשים

ויש להוסיף עוד בביאור החפצא שבתלמוד תורה, שאינו רק מצד 'חצי שיעור' דקטן, דחזי לאצטרופי כשיגדיל כנ"ל, אלא מצות ת"ת הוי חפצא של מצוה גם באופן שלא יבוא לעולם לידי חיוב ת"ת²⁵⁸.

114 והרי לא שייך מחלוקת במציאות.

115 לכאו' יש להקשות על הערוך השלחן מראיית הגמרא (גטין ו) ששליח יכול לומר בפני נכתב אפילו שמע קן קולמוסא (פרש"י קול הקולמוס שכותב וקול היריעה, מברייטא 'הוא בבית וסופר בעליה, הא לא חזי ליה?'

ולפי זה, אולי שמע קולו של סופר, שלא ימלט שיקרא?

ואו"ל שלהב"י (אה"ע קמ) די שמיעת קול קולמוס רק בששמע קול כתיבת שורה הראשונה דהרי אמרו רפ"ב דגיטין שאם אמר השליח בפ"נ חציו ובפני נחתם כולו פסול ופרץ: הי חציו אילימא חציו ראשון והאמר ר"א אפי' לא כתב אלא שיטה א' שוב אינו צריך, ופרש"י שיטה אחת שיטה ראשונה שבו שם האיש והאשה והזמן (לא תתוס' דמספיק בכל שיטה, ועיין לח"מ גרושין פ"ז ה"ב), א"כ לא מספיק הא דודאי יוציא מפיו איזה מלים, דמי יימר דיוציא דוקא שמו ושמה דשיטה ראשונה'.

אבל אולי ברייתא זו כשאירע ששמע מלים ראשונות, ולכן יכול לומר בפ"נ.

116 עיין ט"ז סי' תפט ס"ק ח.

117 עיין סי' רז ד-ה.

118 ט"ז סי' מז ס"ב שכתב שיוציא מפיו **ודאי**. להנצל מברכה לבטלה.

119 הצפנת פענח מוכיח שכתיבה כדיבור מ'בפה ולא עשה, והוא באגרת עשה' (סנהדרין מט). ואולי תלוי בשיטות 'אמירה נעימה כתיבה יהבית', ורבנן אמרי למפרע: 'הבית כתיבה, נעימה אמריה' (שבת קב). ואולי תלוי גם במחלוקת: 'מפני רבי יהושע אומר מפני שכותב בה, ר"ע אומר שמראה בה טעמי תורה' (ברכות סב:).

120 ויש לזה סמוכין מדין קנין, שאף שי'דברים שבלב אינם דברים', אבל הוי דברים אם מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו (תוס' קדושין ג). אבל יש לחלק, שבקנין, נקרא גדר 'דברים' שיועיל כוונתו בלב כדין תנאי, אבל בברכת התורה, הכתיבה מוכיח שההרהור מסודר אצלו, לא רק אותיות פורחות, ולכן על הרהור זה ראוי לברך.

שור' כע"ז בספר שער טהר (וולק) ח"ה.

121 אגרת השמך, וב"ר פכ"ד, שכל דיבור שאמר ה' למשה אמרו בלבד ד' פעמים לפמ"ז 'וא"ח קל"ט, ועי' שערי אפרים שער ג ס"ח), 'אדם אין לו לדרוש באזני העם עד שיחזור מה שרוצה לדבר פעם ושנים וגו' וד' וישנה אותו היטב ואח"כ ידבר. **ומה**

שיחוק אדם בידו ויכתבנו על ספר ראוי שיחזירוהו אלף פעמים אילו יתכן".

122 ומויושב בזה קו' הפמ"ג שאם כתיבה כדיבור, יכתוב ברה"ת על הנייר? ולביאורנו מובן שהכתיבה מועיל לסדר הרהורו, אבל לא יועיל לברכה.

123 סי' מז ד על המחבר שהמהרהר בדברי תורה א"צ לברך.

124 עיין ביאור הגר"א ומ"ב ס"ק ז שממצוה מותר לעשות אף שמהרהר בדיניו, גם לשיטת הגר"א שמברך על הרהור תורה, שכיון שזהו חלק המעשה אין לברך.

קונטרס הרהורי תורה — 14

ושמעתי מפי אאמו"ר הגאון החסיד זצוקלה"ה שאמר שבברכת התורה אין הברכה על קיום מצות תלמוד תורה, רק דין בפני עצמו דתורה בעי ברכה, דילפינן לה²⁶³ מקרא דכי שם ה' אקרא וגו' אם כן אין זה דין ששייך להמצוה כלל, רק דתורה עצמה טעונה ברכה,

ונשים פטורות רק מהמצוה של תלמוד תורה, אבל אינן מופקעות מעצם החפצא של ת"ת, ולימודם הוה בכלל ת"ת, ושפיר יש להם לברך על לימודם" עכ"ל.²⁶⁴

אבל לכאורה, עדיין קשה קושיית הגר"א, איך יברכו נשים 'וצונו', כשלא נצטוו?

ואם אפילו 'עכ"ם שלמד שבע מצות הרי הוא ככהן גדול', כל שכן אשה, אף שפטורה ממצות הלימוד, הרי שייכת לכל התורה²⁶⁵ הנה ודאי מה שזוכרת הוי כחפצא דמצוה, לברך ברכת התורה.

וכמו כן מצינו במצות פריה ורביה, שאף שהאיש מצווה בהתעסקות מצוה זו ולא האשה, הרי בפועל, החפצא של מצות פו"ר בזרעא חייא וקיימא מונח אצלה כשמתעברת ויולדת.

ואם כנים אנחנו בביאורינו שברכת ת"ת באשה על חפצא דזכרון הדינים, הרי גם אשה צריכה ללמוד בדיבור, ולא סגי בהרהור, שהדיבור מועיל שיהא דבר מסויים, 'שתהא ברור לך כאחותך',

והעירני בני אפרים שי' שיש לפשוט בזה דיון הגר"מ אשכנזי שליט"א (סעי' יב [א]) אי אשה צריכה ללמוד בדיבור, וא"ש דיוקו בדברי רבינו הלכות ת"ת, שלא אמר 'וכל איש', (שהיה ממעט אשה וקטן), אלא כולל הכל: **כל אדם** צריך ליזהר להוציא בפיו'.

ומיושב בזה גם קושיית מהר"ט אלגזי²⁶⁶ איך אפשר ליתן תרומה לאשה כהנת, הרי אסור ליתן תרומה לכהן עם הארץ²⁶⁷, והרי אשה פטורה מת"ת?

ולפי דברינו אתי שפיר, שאף שפטורה מעסק הלימוד, יש לה החפצא דתורה, ובפרט דינים הצריכים לה, שנשאר בזכרונה.

263 ברכות כא.

264 שפסוק הראשון (ואתחנן הא), 'ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם' כולל גם נשים, רק אח"כ 'ולמדתם את בניכם ולא בנותיכם' ממעטם רק ממצות לימוד כל יום, ואינו מפקיע המצוה הכללית של ידיעת מצות שלהן.

באור אברהם (חנוכה) ועוד, פירשו תירוץ הגר"ח שאין ברכת התורה כברכות המצוות, אלא היא ברכה מיוחדת לעצמה, שגם נשים מברכות.

ולע"ז הנה לשון הגר"ח משמע שאינו מתכוין רק לגדר הברכה, שאינו על מצוה חיובית, אלא מחדש בגדר התורה שעלוי מברכות, שאם ברכת התורה רק תפילה ושבח לה' שנתן תורה לעמו ישראל, למה הוצרך הגר"ח להאריך: "ואינו מופקעות כלל מעצם החפצא דתלמוד תורה...ולימודם הוה בכלל ת"ת", הא תו למה ליי? אלא הגר"ח מחדש שאין ברה"ת על ה'גברא' הפועל, אלא על החפצא שנפעל מזה.

ולכן נקשר שיטת הגר"א שנשים פטורות מבה"ת לשיטתו שבה"ת על ה'גברא' ד'יהוגית', ושיטתו לברך על הרהור, שהוא רק גדר גברא, אבל לא מסויים כחפצא, ולשיטתם לפי נוסח הגר"א והאשכנזים 'לעסוק בדברי תורה.

וא"כ, בה"ת על החפצא מתאים יותר לעל דברי תורה' מנוסח הגר"ח 'לעסוק בד"ת'? ואולי לכן הוצרך הגר"ח להקדים, שאף שנוסח הברכה 'לעסוק', אין הנשים מברכות על העיסוק, אלא ברכתם על חלק החפצא דתורה, שלמדוה מ'כי שם ה' אקרא... ואולי לדידה מוטב שיברכו נשים 'על דברי תורה' אבל לא רצו לחלק.

265 עד שהקדים ה—תאמר לבית יעקב ותגיד לבית ישראל. ולהעיר מב"י יו"ד סי' ש"מ סוד"ה ומ"ש וכל. ועיין לקו"ש ח"א ע' 93 ואילך בשייכות נשים לתורה.

ברכ"ק הק' על הב"י שהייבות ללמוד דיניהם מ'נשים יוכיחו' (שבת לג:) שאין בהם ביטול תורה. והרי כן יש להקשות גם על הצ"צ שמחייב קטן מה"ת מ'תשב"ר יוכיחו'?

266 בכורות פ"ד ס"ק מז, ד"ה והנה לע"ד

267 חולין קל

א) למעליותא: כשלומד לעיון טוב יותר שיתעמק במחשבתו¹⁰⁷, ולא יפסיק מדביקותו להוציא בשפתיו (עד שרבינו מגדיר זה כ'ביטול תורה'). אבל לא יברך, שעדיין אינו דבר המסויים.

ב) לגריעותא: כשלומד לגירסא, אף שאז הוי דבר מסויים, אינו מקיים המצוה כשאינו מוציא בפיו, ולא יברך על הרהור כזה¹⁰⁸.

ענף ב: כתיבת דברי תורה

יב. למה מברך להב"י על כתיבת ר"ת

וליתר ביאור למה שלימות ידיעת תורה תלויה בדיבור, יש לברר דין כתיבת ד"ת פסק הב"י בשו"ע 'הכותב דברי תורה צריך לברך'.

והקשו האחרונים¹⁰⁹ שהרי זה סותר פסק המחבר ש"מהרהר בדברי תורה א"צ לברך", שהרי כתיבה הוי רק הרהור?

יג. תירוצי האחרונים

תירוץ הערוך השולחן

ובערוך השולחן תריך: 'כתיבה...עיקר קיום התורה...כמלמד תורה לרבים, שעיקר קיום התורה ע"י כתיבה, ואלמלי כתיבה נשתכחה תורה מישראל...וחייב לברך, וכן נלע"ד עיקר לדינא'.

אבל קשה, שממשיך 'פשוט דדוקא בכותב דרך למודו, אבל סופר המעתיק...א"צ לברך, שאינו לימוד כלל'. ואם הכותב מברך שמאפשר לימוד רבים, יברך גם סופר המעתיק ש'הכותב ספרים ומשאילן לאחרים ממצדיקי ומזכי הרבים'¹¹⁰?

ואדורבא, מתחילה כשנתינה תורה, 'דברים שבעל פה אינו רשאי לכותבן', והאם חידשו בה"ת על כתיבת תושבע"פ אחר אלף שנה ממתן תורה בימי רבי יהודה הנשיא¹¹¹?

ולמה ברכת התורה תלויה בלימוד לאחרים? ואם מברך רק זכות הרבים, האם צריכים מרפיסי וכורכי ספרים וקובצי תורה, לברך ברכת התורה לפני שמפעילים המכונה?

תירוץ החיי אדם

ובחיי אדם¹¹² מיישב, שהכותב מברך שלא ימלט שיוציא בפיו כמה תיבות כשכותב¹¹³ וכ"ש כשכותב ספר תורה תפילין מזוזה שחייב להוציא מפיו, ושמא יוציא מפיו בלי להתכוון.

107 ש'הרהור' המעולה עיון 'להבין דבר מתוך דבר', לא קורא בספר בעינים בלי להוציא בפיו, או חזור המשנה או גמ' כצורתם בע"פ, שאז לא קיים ת"ת כראוי.

108 ד"ל אדמור"ר האמצעי (שע"ת ח"א לט,ב): 'הגרסא והעיון שהן מצות קריאה ומצות עיון הן ב' מצות כמ"ש והגית בו יומם ולילה הוא מצות עיון, וכתיב לא ימוש ספר התורה הזה מפניך כו' מצות קריאה, וכאמר בכמה דוכתי הקורא בתורה, וא"כ עיקר מצות הקריאה במקרא ומשנה אבל בתלמוד רק מצות העיון.

109 ט"ז ס"ק ב מ"א ס"ק א הגר"א בביאוריו שם ועוד.

110 כתובות נ

111 להעיר משו"ת חתם סופר ח"א (וא"ח) סי' רח ד"ה להודיע 'המחבר ספר ומתערב במחשבתו לגדל שמו...מלבד שעובר איסור דאורייתא דברים שבע"פ אי אתה רשאי לכתובן ולא הותר אלא משום עבל לעשות לה' [גטין ס.] ואם אינו עושה לה' איסורו במקומו עומד (ולא הותרה האיסור). ואיך אפשר שנתחדש הברכה על זה שדחו האיסור משום עת לעשות לה.

112 כלל ט סעיף יא, משנה ברורה מז ס"ק ד.

113 כעין 'קורא להגיה' (ר"ה כז:), שדרך המגיה לקרוא בקול .

קונטרס הרהורי תורה

13

ולכאורה, מה נשתנה עניית אמן אחר קריאתו בתורה ונביאים משאר ברכות? אלא שלימודו (גם לגבי גדול) חפצא דתורה²⁴⁴.

לכ. הבל תינוקות של בית רבן

ואולי יש לדייק כן²⁴⁵. בכפל לשון הפיוט:

‘עשה למען גמולי חלב שלא פשעו...עשה למען תינוקות של בית רבן, שמחלק בין תינוקות שלומדים²⁴⁶, לתינוקות קטנים שרק שלא פשעו, אבל אין להם זכות ממש²⁴⁷.

לג. בכור השומע סיום מן הקטן

ונפקא מינה שיכול לשמוע סיום מקטן ליפטר מתענית בכורות בערב פסח²⁴⁸. ולהלכה, קטן שלמד מקרא שמת ר"ל, כספר תורה שנקרע שהעומדים שם קורעים (ט"ז וש"ך יו"ד שמ). ויומתק בזה לשון ‘ניניק וחכים²⁴⁹, שלרבי יוסי הגלילי צריך לקום גם מפני ‘ניניק’ ממש, גם פחות מ"ג שנה.

לד. חינוך בסדר פסח מן התורה ומדרבנן

וכן מצינו שני גדרי חינוך אלו בסדר של פסח:

א) ‘לפי דעתו של בן אביו מלמדו’, היינו שידע הסיפור של יצי"מ היא מצות עשה מן התורה, שידיעה זו הרי היא כידיעת תורה, שישאר הסיפור בזכרוננו לכשיגדיל.

ב) החינוך להרגיל את הבן באכילת מצה ומרור, שתיית כוסות (אף שלדעת ר"י ‘מה תועלת לתינוקות בاین’), עריכת הסדר ומינים שעל הקערה כו', זהו חינוך מדרבנן כמו בשאר מצות²⁵⁰.

וע"פ הנ"ל יובן, שהקטן נקרא ‘מחוייב בדבר’²³⁰, שכשיגדיל תהא התורה שבזכרוננו חפצא, אף שעדיין חסר לו ה'גברא'²³¹ בקטנותו. אבל חינוך שאין בה חפצא דמצוה, חיובם על האב, לא על הבן²³².

לא. קטן קורא בתורה בציבור

ויש להוכיח עוד שידיעת התורה של קטן נחשב חפצא של תורה²³³ מדין קריאת התורה בציבור.

דת"ר²³⁴ ‘הכל עולין למנין שבעה ואפי' קטן’. והפרי מגדים²³⁵ רוצה להתיר שקטן יהיה גם המקריא מהא²³⁶ דקטן קורא בתורה²³⁷.

ולכאורה, למה נשתנה קריאת התורה משאר מצות, שיעלה קטן למנין שבעה (וגם יוכל להקריא)? אלא י"ל כנ"ל, דטעם תקנת קריאת התורה הוא שלא ילינו שלשה ימים בלא תורה²³⁸ ולגבי לימוד התורה גם קטן נחשב²³⁹ מחויב בדבר²⁴⁰.

וכן מוכח מזה שקטן יכול להפטיר²⁴¹, אף שכולם חייבים לשמוע ההפטרה²⁴² מ"מ יכול קטן לקרוא ההפטרה להוציאם.

ולהעיר מ'על הכל עונים אמן חוץ מתינוקות של בית רבן הואיל ולהתלמד עשויין, אבל בעידן מפטרייהו עונים²⁴³.

230 לא שאפשר לחייב קטן ללמוד, דהרי חסר הגברא, אלא שאם לומד ומקיים המצוה נחשב מחויב בדבר, כחצי שיעור ממצות ידיעת התורה כמבואר בפנים.
231 אבל לשאר הראשונים א"ז מספיק להקרא מחוייב בדבר.
232 אבל צ"ע מהמקומות שצויינו לעיל דחשיב קטן למחויב בדבר לחיובי דרבנן. ואולי י"ל כביאור אתון דאורייתא (כלל יו"ד ובצפ"ג כללים (ובכ"מ) שגם איסור דרבנן היו איסור חפצא (לא רק איסור גברא, א"כ י"ל דמצד מצות חינוך דרבנן נחשב הקטן (וחיובו) לחפצא של מצוה של האב המחנכו. (לא מחויב מצד עצמו כחיוב לימוד התורה שידיעתו חפצא דמצוה דיד"י).
233 ומיושב בזה הרמב"ם, שקטן שנתגדל בין שני פסחים ששחטו עליו בראשון חייב בפסח שני (קרבן פסח פ"ה ה"ז ותמה כב"מ והאחרונים, הרי היה פטור בקטנותו? ואולי י"ל, שמצוות הקטן כעין חצי שיעור, ואף שפסח לא חזי לאצטרופי, מכל מקום כיון ששייך הקטן קצת בחצי שיעור של מצוה, מתחייב בפסח שני.
234 אבל בנוגע לקטן העומד להגדיל לענין קידוש לבנה, ולומר קידוש בע"ש לפני שקיעה, ניחנה לקיימה אחר שיגדיל, שודאי אין מעשה קטן כמצווה ממש. וראה שו"ת יהוד דעת (ח"ג א"ח ס"ח) וראה לקמן משו"ת חיי הלוי.
243 ועפ"ז יובן מ"ש פסחים פח. ד"ה שה פסחים פח. וא"ת האין מאכיל פסל שלא למנוי נהי דקטן אוכל נבילות אי ב"ד מצויין להפרישו לספות לו בידיון אסור (ואין יכול קטן לאכול מקרבן פסח), ואר"י דהתם ילפינן מלא תאכלום ולא אסור אלא דומיא דשרצים ונבילות אבל כה"ג דאיכא חינוך מצוה שרי.
235 ולכא' אין התירו לתת לתינוק איסור משום חינוך? ולפי הנ"ל יובן שהחיוב על הקטן הוא מצד היותו חפצא דמצות אביו ולכן מחויב חינוך יש לתת לו דבר מאכל (אף שאסור לגדול) אבל להקטן היו חפצא דמצוה. ועיין לקו"ש חכ"ו ע' 69 ואילך.
236 ואולי גם הראשונים שס"ל בשאר מצות שקטן אין מחויב בדבר מיקרי, יודו בלימוד תורה שיש בו גדר 'חצי שיעור' מצותו לכשיגדיל, דמחויב בדבר מיקרי.
237 מגילה כג. הובא בטוש"ע א"ח רפ"ב סעי' ג.
238 אשל אברהם ס"ק ה, ונשאר בצ"ע, ומש"ז מותר קטן להקריא כשאין גדול.
239 מגילה כד.

237 מה שדחה הלבושי שרד 'היינו במקום שהש"ץ קורא אבל הוא עצמו לא יקרא דאין מוציא הציבור, כבר הקשו עליו (אג"מ א"ח ח"ב ס' עב) שבזמן הגמ' לא נהגו כן (תוס' מגילה כא, ורק בזמן הגאונים תקנו שהש"ץ יקריא שלא לבייש שאינו יודע לקרות או כהרא"ש שיש שידמו שיודעין וכשלא יקראוהו אתי לאנצויי.
238 ב"ק פב.

239 גם להמ"א שם ס"ק ה (וכן פסק רבינו הזקן רפב ה) שכתב 'אבל להיות הוא מקריא אינו יכול עד שיבוא ב' שערות'. הרי עכ"פ עולה למנין ז' קרואים. ובצ"צ שו"ת א"ח לה בסופו ובחיידושו י"ז ע"ג, שלהרא"ש שעל קריאת עצמו מבורך, ודאי קטן יכול לעלות וגם לרבי"ש י"ל דעל קריאת עצמו מבורך ורק להוציא אחרים כמקריא אינו יכול. שאינו מחויב בזה כגדול. אבל אין חיוב על הציבור לשמוע קריאת ז', רק ז' יהיו קורין. הרי שקריאת קטן היו תורה גם לגבי גדול.

ווא"מ שם ת" בא"א. והאריך ביגדיל תורה (נ"י). חוברת ח.

240 ועכ"פ נחשב שיש לו חלק במצוה זו.

239 וזה שבגמרא שם איתא ואפי' נשים, ולכא' אצלם לא יבוא לקיום מצות ת"ת בעתיד ואין יחשב חצי שיעור? עיין לקמן שגם בגשים נחשב כחפצא של מצוה.

241 מגילה כד. ובטור סי' רפד, ד.

242 עיין טור סי' קמז, ז. ובשו"ע"ר סי' רפד סי"א.

קונטרס הרהורי תורה

8

הרהור סיכום לבד

ואולי יש לחלק בין הרהור קצר שלפני פסק דין¹²⁵: ‘איש פלוני אתה זכאי ... אתה חייב’, שמשכם כל הדין ודברים בנקודה א'¹²⁶, להרהור כתיבה שמהרהר בפרט כל תיבה שכותב. והרי הרהור פס"ד כההרהור כשמתכוונן למצוה, שמתר לעשות מצוה לפני ברכת התורה שאינו נקרא לימוד אלא חלק מהמעשה¹²⁷.

חילוק לשון קצרה' אצל הרב ואצל התלמיד

ואולי גם להגר"א¹²⁸ פס"ד הוי חלק המעשה, אלא שלשיטתו מברך על ההרהור שבשעת פס"ד,¹²⁹ וגם כאן י"ל שיפה הדבר לאומרו¹³⁰ כמבואר בענין¹³¹ ‘לעולם ישנה אדם לתלמידו בלשון קצרה'¹³², שרק אצל הגר"א האיר כל העומק בלשון קצרה¹³³, אבל לגבי תלמיד אינו לימוד, שמקוצר ידיעתו רואה רק הפס"ד.

טז. למסקנא אין לברך על כתיבה

אבל הט"ז¹³⁴ ושועה"ר¹³⁵ והמ"ב פסקו שלא לברך על כתיבה¹³⁶. וקשה לביאורינו, למה לא יברך כותב ד"ת¹³⁷ שלמודו מסוים¹³⁸?

מעלת דיבור על מחשבה

ויובן בביאור כללות מעלת הדיבור במצות ת"ת, שלכאורה חוש הדיבור הוא רק ענין צדדי, המאפשר שהזולת יוכל לשמוע ולקבל, אבל מה ענינה לידיעת התורה של האדם עצמו?

וי"ל שאין הדיבור רק כענין סגוליי לזכרון טוב¹³⁹, אלא 'קול מעורר הכוונה'¹⁴⁰, שהדיבור מוסיף בעומק ורוחב השכל לכוין יותר לאמת¹⁴¹.

125 בקרית ספר (ק"ש) שהפרשה מאיסור במקום צואה אינו למוד אלא מעשה.
126 ומה ש'צריך לנהוג כבוד בחבירו שלימדו אפילו אות א' (אבות פ"ו), שלכא' משמע, שגם אות א' נקרא לימוד אצל התלמיד? כבר ביארנו, שזהו רק אם שמע אות זה דרך לימוד דבר מתוך דבר, שאז נעשה מזה 'שני דברים', שאז יש ללמוד ק"ו מאחיתופל.
בשערי הלכה פסק לא ללמד בנו אותיות א"ף ב"ת בט"ב.
127 מ"ב שם העושה מצוה א"צ לברך אף שמהרהר, כשאינו מכוון ללמוד.
128 עיין משנה ברורה שם.
129 הגר"א מציין על רמ"א (שם סעי' ד) "ה"ה (- דא"צ בה"ת) דיכול לפסוק דין בלא נתינת טעם לדבריו" (ל"ן ע"ז מ"ד ע"ב (ר"ן ו"ט): ש"להשיב בדבר אסור ומותר ג"כ מותר במרחץ שכל שאינו אומר טעמו של דבר **אינו אלא כהרהור**, ומסיים: כ"מ שמתר להרהר מותר להשיב אסור או מותר.
130 ביאורי הגר"א סק"ג וסק"י.
131 מאמר וידעת תרנ"י.
132 פסחים ג.
133 ולהגר"א מברך על ההרהור כנ"ל ששאלו גם אריכות הביאור מסויים אצלו.
אבל צ"ע איך מסיק הגר"א לא לברך על כתיבה, האיכא הרהור?
134 סי' מז ב, וכל"ה במ"א שם סק"א.
135 סי' מז סעיף ג.
136 בחוות יאיר סט"ז רצה להוכיח 'מדיאצטרין מיעוט גבי עדות מפיהם ולא מפי כתבם, והכי מוכח 'חרש שיכול לדבר מתוך הכתב כו' נדחו דבריו רק גבי גט ש"מ כתיבה כדיבור', אבל בשו"ת שב יעקב ח"א מט תי' 'לאו ראיה, דאי לאו דמיעט רחמנא מפיהם ולא מפי כתבם' ח"א בעדות מהני כתבם דעדות רק גלוי מלתא שכן היה המעשה, ומה לנו שנועד הדבר ע"י הגדה או כתיבה, לכך כתב רחמנא גזה"כ דוקא מפיהם לא מפי כתבם, אבל בשאר דינים גם מסברא כתיבה לא כדיבור'.
וט"ז סי' מז סק"ב כתב כיון דגלי קרא דכתיבה לאו כדיבור האין נבדך עליה'.
137 בשו"ת שב יעקב מחלק, שבכלל אין כתיבה כדיבור, חוץ מו"ת, שהכתיבה מאפשר 'למדתם את בניכם'. אבל בשו"ת דברי יששכר מוכיח נגד זה מ'אלם לא מגמר' (חגיגה ג), ואם אפשר ללמד ע"י כתיבה, הרי יכול אלם ללמד? ובחכמת שלמה ומור וקציעה מוכיחים מעלת כתיבה מ'היה כותבה מגיהה ודורשה' (ברכות ט), שיוצא רק 'אם כוון לבו לקרות', והקשו: 'הא קא קרי?' ומתרץ: 'בקורא להגיה' (ר"ה כח). והאריך בשו"ת יביע אומר (ח"ד סי' ח).

1138ואדברה כתיבה עדיפא, שלפעמים גם אחר ש'צללת במים אדירים, העלית חרס בידך' (ב"ק צא), שגם אחר שנראה הדבר בעיניו, אולי יעריערו תביריו על חידושו, כתפלת 'שלא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי' (ברכות כח), ורבי אבא התפלל: 'הא רעוא דאימא מילתא דתתקבל' (ביצה לד.) אף שודאי נחשב ליגיעת התורה, שעמלים ומקבלים שכר' (ברכות ז).
'שנים...מתוך מו"מ בד"ת יבואו ברוב על האמת, שניתן וראה מהרש"א (ברכות ו).
139 מתוך מו"מ בד"ת יבואו ברוב על האמת, שניתן ליכתב מילייהו בספר זכרונות לפניי ית', אבל א' אפשר יטעה ולא ניתן ליכתב'.

הערות שוליים

ומקרא מלא דיבר הכתוב: 'מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו'.¹⁴²

ש'שרש האותיות הדיבור מכריחים כח המשכיל לבוא בגילוי גם מה שאי אפשר להתגלות מכח המשכיל מצד עצמו, 'שהסברא היא סברא אחת, וכשמתלבשת באותיות ותיבות הדיבור חלקת לכמה חלקים...ע"י שמביא את השכל בדיבור מוסיף בהשגת השכל יותר מכמו שהיה קודם..שלפעמים כשלומד איזה ענין במח' ומתעוררים אצלו קושיות חזקות שאינו יכול לתרצם, ועל ידי שלומד הענין בדיבור מתיישבים אצלו הקושיות וסתירות.¹⁴³

שמצות ת"ת הוא לידע הלכות תושבע"פ בטעמיהן'¹⁴⁴, 'ושננתם: שאם ישאלך...אל תגמגם'¹⁴⁵, 'אמור לחכמה אחותי את.. ברורה לך'.

ולכן נחוץ לשלימות ידיעתו¹⁴⁶ שיוציא ד"ת בפיו, לא רק כדי שלא ישכח לאחר זמן¹⁴⁷ (שהרי גם ה'קורא בלחש משכח'¹⁴⁸), אלא שהקול מעורר הכוונה וידיעתו עכשיו, שבהרהור (אף שמקיים מצות ת"ת) עדיין אינו מסויים, ורק הדיבור משלים הבנתו כראוי.

ויש לבאר הענין ביתר שאת לפי חידושו של הפני יהושע¹⁴⁹:

'למסקנא בדברי תורה צריך להשמיע לאזנו אפילו דיעבד, תדע שכן ... בעובדא דברוריא...כל שכן בלא השמיע לאזנו לא יצא שאינו מספיק רק להוציא בשפתיו כקריאת שמע, אלא בתלמוד תורה צריך גם להשמיע לאזנו',

וי"ל ההסבר לפי ביאורינו, שכשאדם שומע בעצמו את דבריו, ה"ז מוסיף בשלימות ההבנה (ונק' באנגלית 'פידבאק' אינטערעאקטיוו').

וי"ל שזהו מעלת 'שמיעת האוזן' מהמידות שהתורה נקנית בהן¹⁵⁰,

שאם כפשוטו, מאי קמ"ל משנתינו 'שמיעת האוזן', ואיזו 'מעלה' בקנין תורה היא זו, פשיטא שצריך שמיעת האוזן, שאם לא ישמע, איך אפשר ללמוד תורה שבעל פה, ובפרט ש'דברים שבעל פה אי אתה רשאי לכותבן', לפני שהותר לכותבן בימי רבי מפני ירידת הדורות?

אלא יש לפרש כנ"ל, שמעלת 'שמיעת האוזן' היינו כחידושו של הפני יהושע, שלא די רק שיוציא דברי תורה בשפתיו בלבד, אלא צריך גם שישמיע לאזניו.

139 כסגולות 'הקול יפה לבשמים', וכשמן זית לזכרון (הוריות יג).
שכל השוכח ד"א ..כאילו מתחייב בנפשו ועובר בלאו שנא' רק השמר לך ושמור נפשך (הת"ת פ"ד) עד שאם אינו יכול לזכור כל התורה בב"א "ישיהה בחזרה זו..עד שיחזור על כל לימוד שלמד עד עתה, וכן יעשה לעולם...אף שנמצא שלא יוכל ללמוד ולידע כל ימיו רק מה שיוכל לחזור...לא יחוש (שם פ"ב ח"ח).

140 א"ח קא
141 סה"מ ר"ט ע' ג ואילך, ושם בע' ד, שלכן צ"ל לימוד התורה בדיבור דוקא כמ"ש ודברתם בם וכתוב חיים הם למוצאיהם למוציאם בפה דוקא כו'.
142 ירמיה לא
143 מאמר ד"ה יגדל נא כח א' כאשר דברת, סה"מ מלוקוט ג' ע' קצה
144 עיין הת"ת פ"ב ח"ג.
145 הת"ת פ"א ח"ו.

146 וזהו 'ניידי ראשייהו ומרחשי בשפתייהו' (חגיגה ג). דתרי אלמי, שרצו לזכות למעלת 'כל עצמותי תאמרנה' ולפעול 'ערוכה בכל אבריהם' עכ"פ.
147 עיין ערוה"ש שם.
148 ת"ת פ"ג ה"ב. ולמהרש"א (סנהדרין כו) יוצא ת"ת בהרהור אלא שמשכח.

149 ברכות טו רש"י האי הסכת ושמע בד"ת. וציין לו בהת"ת, אבל בשטמ"ק אינו כן, ולהגר"ע (ציונים לתורה כלל ט) אין כוונת הגמ' שאם לא השמיע לאזנו לא יצא, שלמסקנא נפרש 'הסכת ושמע' ל' הבנה וכוונת הלב (ויוצא גם בהרהור). ולשון רבינו חזקן בסידור: 'עד שיוציא בשפתיו'.¹⁵⁰

150 (אבות פ"ו)

כג. שתי תקופות בלימוד לילד

ויובן בשני תקופות חינוך¹⁸⁸ ללימוד, א' מדרבנן, והב' מן התורה:

א) התקופה הראשונה מבן שלש¹⁸⁹ משיועד לדבר. וחיוב זה דרבנן, שאינו נקרא לימוד ממש עדיין, שכן ג' אינו בר הבנה וזכרון, רק הרגל טוב, כחינוך למצות¹⁹⁰ לנענע לולב וללבוש בציצית¹⁹¹.

ב) תקופת ת"ת השנ'י מבן ה', כשמבין וזוכר למודו, לא רק הרגל¹⁹² וחיוב מה"ת¹⁹³ לשכור מלמד ללמדו לידע כל תושב"כ ושבע"פ¹⁹⁴¹⁹⁵ שאי"ז רק חינוך (דרבנן) למצות שיעשה בגדלות, אלא¹⁹⁶ מצות ידיעת התורה, (לא לימוד בכל יום), כמו שנבאר.

	
187 לא מנה ציצית תפלין ולולב שנימנו בסוכה, וכן ט' וי' להתענות (יומא פב.), ו"ל (בדוחק) שמונה רק לימוד תורה של קטן דהוי חפצא, לא רק הרגל.	
188 להעיר שנחלקו רש"י ורמב"ם בפירוש 'חינוך':	
א) רש"י (בראשית יד) פ'י חינוך ל' התחלה כ'חנוכת המזבח', שגם תחלתו מציאות ותוכן, כקרבנות חנוכת המזבח, שהמשך כולל גם ההתחלה, כחינוך ללימוד תורה.	
ב) אבל רמב"ם (פירוש המשניות מנחות פ"ד מ"ד) מפרש 'חינוך' לשון הרגל, שמרגיל עצמו בדבר אחר הדומה שיהא מוכן לדבר האמיתי, כחינוך למצוות.	
ומצינו כעין ב' פירושים אלו ב'חינוך' בלשון המשנה: 'מחנכים התינוקות' (יומא פב.) 'תרי חינוכי הור', א) שעות, ב) ומשלימין., אבל באמת, גם חינוך 'משלימין' אינו גדר 'התחלה' ממש, רק חינוך למצות בהרגל בעלמא.	
189 רמ"א (י"ד רמה ס"ח) מביא מאברבנאל על 'בן חמש למקרא' (אבות סוף פ"ה) ש'הגיע לחינוך' בן שלש שנים. והט"ז, ופרש"י לאבות ציינו ל'שלש שנים ערלים לא יאכל ובשנה הרביעית גו', והגרי"א מביא מהרוקח מנהגים לילד בן שלש.	
190 תכלית החינוך (יומא פב.) "שמחנכין אותן .. שהיו רגילין במצות". עיין רש"י סוכה ב. ד"ה מדרבנן, להרגיל קטן למצוה שראוי לה כדי שיהא מחונך ורגיל למצות.	
ועיין ח'י' הרשב"א וברמב"ם שם.	

ויותר לפרט בידים (להאכיל פסח לקטן שהגיע לחינוך אף שלא נמנה עליו) אם מתכוין לחנכו במצות (ש"ע רבינו ס' שגם ס"ח).

191 וטורי אבן דייק מברייתא זו שחינוך מדרבנן, וראה תר"ת דברים יא אות נב.

192 להעיר ממחלוקת רמב"ם וראב"ד (אישות פכ"א ה"ז) עד איזה גיל להניח בן אצל אמו שנתגרשה, מאימתי יפרישוהו מאמו כדי שיוכל ללמוד תורה עם אביו.

193: 'לימוד התורה מן התורה גם בקטן, ולכן נכלל ציווי לימוד התורה לגדולים. ולכן פתחו הרמב"ם ושועה"ר הלכות ת"ת בדין לימוד עם קטן' (לקו"ש י"ט ע' 83).

194 פ"א ה"ד, ועיין קר"א שם ס"ק א. וטו"ש'ע ס' רמו סעי' ו. והוכיח כן מהא דאם בנו נבון ומשכיל בנו קודם לת"ת של האב, דאם אין חיוב על האב רק למקרא למה נדחית מצות ת"ת לעצמו חיוב דאורייתא בשביל לימוד בנו (ותדע מדאמר ר"י 'אם ה' בנו קודם בנו קודמו, ועי' הערה הבא). גם הוכיח מהספרי ושננתם לבניך אלו התלמידים. ו'למדו מקרא און מלמדו משנה' זהו חיוב האב ללמד בנו בעצמו, ולמשה ותלמוד יכול להוליכו לללמוד (וביאר שכן הוא גם לרש"י).

195 ערוך בשולחן (י"ד רמה) יצא לחלוק, שחייב האב רק ללמוד תושב"כ, ש"אם לא ידע בתורה כלל עד שיגדיל...יה' פרא אדם ויצא לתרבות רעה דבאין תורה אין מצות לפיכך חייבתו תורה ולמדתם אותם את בניכם להרגילו בתורה. ..וכשיגדל לימוד בעצמו משנה. ולהערהו"ש חיוב חינוך רק למקרא, ש'למדו מקרא אין צריך ללמדו משנה' (קדושין ל.), כפשוטו שאין הכרח לימוד תושבע"פ בקטנותו.

וכבר הרעישו גדולי הדור על הדוגלים בדיעה שפטור ללמד תושבע"פ (הצפירה גליון 198), ו"ל ספר דרכה של תורה (תרפ"ז, ותחתו עלי' כל גדולי התקופה, כולל הערוך השלחן בעצמו): "תורה שאנו מצווים ללמדה בנינו ובני בנינו כוללת ...ה' חומשי תורה נ"ך ותלמוד הכולל משנה וגמרא וכללים המדרשות והאגדות שהם תושבע"פ שמביאה ההוגים והעוסקים בה להבין ולהשכיל באמתת התורה ולהתקדש בקדושתה לשמור ולעשות ולקיים בפועל מצות ה' כהלכותיהן" (והאר"ך בדברים חוצבי להבות). וכן ש"ת שערי ציון ח"א סי' כז מסיק שחייב ללמדו תושבע"פ, גם צ"ב לשיטתו למה לימוד תורה שבכתב (בלי תושבע"פ) יציל הבן מלהיות פרא אדם, עיין באריכות מספר דרכה של תורה, והוכחת הערהו"ש מרש"י כבר תירץ רבנו הזקן, ועי' קובץ דברי תורה ח"ו (תשל"ה) ע' פד ואילץ שמוכרח לפרשו כן. והערוך השלחן למד שהוא ובנו קודם היו כשותפות יששכר וזבולון, אבל הגה"מ פיינשטיין (מוריה ניסן תשמ"ג) פ'י ששותפות זו הוא רק 'מי שאי אפשר לו' ללמוד בעצמו' כלשון הרש"ע, אבל אם יכול ללמוד, מנלן שיפטור עצמו מחיוב תורה ללמוד כל התורה ע"י לימוד בנו, אם לא שמחוייב בעצמו ללמד בנו.

ולפי ביאורינו (בפנים) שהתורה שלומד בקטנותו שמורה בזכרונו זמן גדלותו, אדרבא, תושבע"פ חקוק יותר בזכרונו, ממקרא ש'דברים שבכתב א"א רשאי בע"פ.' ו'יל שבמשנה אבות, בן עשר למשנה' מן התורה דומיא ד'בן יג למצוות'.

(אבל צ"ע דיוק לשון הגמ' בזכות נשים, 'אקרויין כו', פ"א שחרית כו'. וראה של"ה מס' חולין ענין משא ומתן 196 לא רק התחלת. ואדרבא, למוד קטן 'כדי על ניר חדש', ורק מחוסר זמן. והא ראי' שחינוך מצות רק סימן, לא חפצא: 'התינוקות...אוכלין אתרוגיהם' (סוכה מה) פרש"י: 'אתרוגי התינוקות שלא הוקצו למצוה גמורה' (אבל לתוס' רק קטנים אכלו אתרוגיהם, שהגדולים נוהרו מהו).

וגם מה שלומד בקטנותו נעשה חפצא ידיעת תורה שגדל עמה¹⁹⁷.

כד. מצוה ללמוד, ומצוה לידע

והרי ידוע שיש שני חיובים במצות לימוד התורה:

א. חיוב ידיעת כל התורה,¹⁹⁸ מי שלא לימדו אביו חייב ללמוד עצמו כשיכיר שנאמר¹⁹⁹ ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם²⁰⁰.

ב. חיוב להגות²⁰¹ ²⁰²כל איש מישראל חייב... לקבוע לו זמן לת"ת ביום ובלילה שנאמר²⁰³ והגית בו יומם ולילה.

ונפק"מ בין חיובים אלו²⁰⁴:ידיעת התורה (דהוי כמו 'קבלן') מתקיים במילואו רק אחר הרבה שנות לימוד. אבל מצות והגית (הוי כענין 'שכיר יום') היא תמידית כל יום²⁰⁵. ולימוד הקטן הוי חלק חפצא לתלמוד תורה, שרישומו ניכר, שיושלם עם מה שילמד כשיגדל.

כה. גדלות מצות ידיעת התורה

וזאת מעלה גדולה ונפלאה רק במצות ידיעת התורה, שאינה נדחית גם משום מצוה שאי אפשר להעשות על ידי אחרים, אבל אין הדבר כן בנוגע למצות 'והגית'.

זה לשון רבינו הזקן²⁰⁶

כל מי שדעתו יפה שיכול ללמוד ולזכור כל התורה שבעל פה כולה הרי זה לא ישא אשה עד שילמוד תחלה תורה שבעל פה כולה ואחר כך ישא אשה

..ולא אמרו שמבטלין ומפסיקין מתלמוד תורה לקיים מצוה שאי אפשר לעשותה על ידי אחרים אלא להפסיק לפי שעה וזמן מה,

	
197 בצפע"ג (תרומות פ"ב ה"ג, מג) דגם פעולה בפטור כיון שפעולתו קיימת נפטר בזמן שחייב, ומוכיח (מילה פ"ג ס"ו) מת"ת 'שע"י לימוד ..יהיה לו ידיעה בגדלות.	
198 רמב"ם ס' הת"ת, שחייב האב רק ללמדו ס"א.	
199 דברים ה. א.	

200כמ"ש הש"סג' (בהקדמתו למ"ע) **על כל המצות** נצטוינו ולמדתם ונאמר שמור .. את כל המצוה אשר אנכי מצוה אתכם.. כי אין שמירה אלא בלב.. וכן אמרו רבותינו 'שמרתם זו המשנה' (עי' הת"ת פ"א ח"ד, וקו"א ו, אפ"ב ה"א) דהיינו תנ"ך וכל הלכות פסוקות של כל התורה עם הטעמים כי הן הן פירוש התרי"ג מצות שבתורה ודקדוקיהם בכל פרטיהם.. ואפ"י מצות שאין נוהגות עכשיו. וגם כל דברי חכמים שהסמיכום על מדרש הפסוקים שהן ההגדות. ובספרי פ' עקב פמ"ח, שלא תאמר למדתי הלכות די לי, תל' כל המצוה למוד מדרש הלכות ואגדות. ובהת"ת לרביה"ז זה כולל תושבע"פ כל ההלכות עם טעמייהם בקצרה).

201 יתכן שחיוב 'והגית' – למי שיכול ללמוד כל התורה – הוא רק אחר שגמר כל התורה. הערות להת"ת מהרב אשכנזי ח"ה ע' 253 הע' 8/8 ו.הערה 1/8.

202 רמב"ם ה"ח. י"ד סי' רמו ס"א. -לאידך גיסא אמרי אינשי: 'א למדן איז ניט דער וואס קען לערנען, נאר דער וואס לערנט'. וצריכי, וכן ביאריתי ענין 'לא יעשה אדם ס"ת לא ארכו יתר על היקפו, ולא היקפו יתר על ארכו' (ב"ב יד) לשני אופני לימוד לעיון ולמיסא.

203 יהושע כג, ח.

204 לקמן נבאר דתש"י העיקר הקשירה, אבל תש"ר שיהא מונח (צפע"ג תפלין פ"ד ח"ד) כמו"כ מצות והגית הוא מעשה הלימוד, ומצות ידיעה היא שיהא מונח בראשו.

205 ראה פ"ג ח"ד שזהו רק במי שדעתו יפה ללמוד כל התורה, אבל מי שלא הגיע למדה זו (אפי' הלכות פסוקות לבד) ונקרא בור אינו חייב לחיות בצער ולעשות מלאכתו ארעי, ויוצא י"ח בקביעות עתים לתורה. דכיון שאינו יכול לקיים מצוה זו יש עליו רק חיוב והגית כו' פ"א שחרית כו'. וראה של"ה מס' חולין ענין משא ומתן ד"ה ואף, שת"ח צריך שתהא תורתו קבע ומלאכתו עראי, ובע"ב יקיימו טוב תורה עם דרך ארץ ויקדישו ח' שעות ביום לתורה ולתפלה.

206 הת"ת פ"ג ה"א.

207 כל ההלכות בטעמיהן.. כל תרי"ג מצות בתנאיהן ודקדוקיהן ודקדוקי סופרים.

10

כ. השומע דברי תורה מרדיו או טייפ

והנה ודאי דרגא היותר מסויימת של הרהור זהו כשאין אצלו עוד שקו"ט לכאן ולכאן, אלא ברור בכח הדעת להלכה לפועל,

ולפי זה, השומע ד"ת ברדיו וטייפ שהרהורו ברור ומסויים, אף שאין שומע כעונה במכונה, צריך ברה"ת. וכן משמע לשון רבינו¹⁶⁸.

ובהליכות שלמה¹⁶⁹ : 'השומע ד"ת מפי אחר חייב בברכת התורה, אבל השומע מסרט הקלטה יש להסתפק אם חייב לברך או לא',

ובהערה שם: 'לא מדין שומע כעונה שבכל התורה, דשומע כעונה אמרינן רק במה שצריך לשמוע לצאת יד"ח ¹⁷⁰משא"כ בנדד"ד, אלא משום דכך היא עיקר מצות ת"ת, שהאחד אומר וחבירו או תלמידו שומע,

ומ"ש שועה"ר ¹⁷¹דמצות ת"ת ככל מצוה התלויה בדיבור, וכל שלומד בהרהור לבד ואפשר לו להוציא בשפתיו לא יצא מצות ולמדתם אותם עיי"ש, חידוש גדול הוא וצ"ע, עכ"ל

ובס' מעשה אליהו ¹⁷²מביא כמה דעות שזהו רק בהרהור ע"פ, אבל בהרהור בספר צריך ברכת התורה עיי"ש. והעיר חכם אחד ע"ז מהרמ"א ¹⁷³באמירת פיוטים בברכת ק"ש, שלא יעסוק אז בשום דבר אפי' בד"ת, וכתב הרמ"א מ"מ מי שלומד ע"י הרהור שרואה בספר ומהרהר לית בה איסורא דהרהור לאו כדבור, אלא שמתוך כך יבואו לדבר ויבואו לידי הפסק וכו' עכ"ל, הרי שבלי חשש שיבואו לדבר אין חשש הרהור אפילו מתוך הספר, ולכאורה היא הערה נכונה...ובמעשה אליהו מפלפל לחלק. ובשו"ת חיי הלוי מחלק מהרהר מן הכתב לשומע ממכונת 'טייפ', שעיסוקו בזה רק כשפותח כפתור הטייפ, ואח"כ הולך ממילא ואפשר יסיח דעתו, משא"כ קורא מתוך הכתב-

ולענ"ד ק', שהרי כשפותח הרדיו או הטייפ, אז מעשיו מוכיחים שרוצה ללמוד ולשמוע, ולמה לא יברך ברה"ת על אותו זמן?

כא. השיטות השונות לפי דרגת ה'הרהור'

ואולי יש מקום לומר שגדר 'הרהור' שפסק בשו"ע לא לברך, זהו רק כשמתחיל להתנוצץ אותיות פורחות ראשית חכמה, כשעדיין אין שלימות הענין ברור ומסויים אצלו.

	
ובמאמר רבינו הזקן ד"ה 'הנחמדים מזהב ומפז רב', מונה דרגות 'ספר סופר וסיפור' באותיות המחשבה, ו'עקבי לאה בראש רחל'.	
ורק כשהשכל נגבל באותיות הדיבור אז נעשה דבר מסויים הראוי לברכת התורה, ולשיטת הב"י, גם בכתיבה. להעיר ש'הרהור' אותיותיה כפולות (כעין 'פלפול' אבות פ"ו), שנחלקו רש"י ופרושי ראב"ע על 'ורקק או אדמדם' (ויקרא יג, מט) אם הכפילות מחזק או מחליש.(אבל יש לשאול, ע"ה העולה לתורה שאינו מבין לשון הקודש, איך יברך, שאם לא מצד שומע כעונה, הרי אין לו הרהור)?	

	
166 ב"מ לג.	
167 שבת כד: כו. ערובין יג.	
168 לקו"ש כ"ו 382 'אויך ברכת התורה וואס מ'מאכט בבוקר וואס דעמאלט קען מען הערן און לערנען די תורה...וואס מ'לארנט דורכן ראדיא'	
169 הגרש"ז אוערעבר הל' ברכות השחר ס"ה	
170 אבל צ"ע, שהרי לא שמעו משפן הסופר כדי לצאת?	
171 ת"ת פ"ה פ"ב	
172 ס'י שמא)	
173 (אז"ח ס' סח)	

קונטרס הרהורי תורה

ולפי ביאורינו שחסרון הרהור הוא שאינו 'מסויים', הרי יש כמה דרגות בהתפתחות הרהורו, מתחילת הברקת כח מ"ה עד הסוף, ומנלן לאיזה דרגא כיוונו הבית יוסף בשולחנו, והגר"א, ומנלן לאפושי פלוגתא, ואולי מר אמר חדא ומר אמר חדא, ולא פליגי.

ענף ג: 'גברא' ו'חפצא' בת"ת

והנה ביאורנו בא ליישב לשון 'מהרהר' בשו"ע, אבל בסידורו, כתב רבינו הזקן מפורש שאין לברך ברכת התורה על שום אופן של הרהור, וזה לשונו: **‘אסור לדבר ולהוציא ד"ת מפיו לפני ברה"ת'**¹⁷⁴,

ולכן יש להסביר עוד, שגם הרהור היותר טוב מקיים רק חלק ה'גברא' שבת"ת, אבל בשלב זה עדיין אין ה'חפצא' דתורה מבורר אצלו שישאר בזכרונו שיוכל לברך עליו 'על דברי תורה', כמו שנבאר בענף זה.

כב. גדר לימוד התורה של קטן

וכדי לבאר ענין חפצא בת"ת, שלכאורה קשה להגדיר חכמה רוחנית שאי אפשר למששה בידים, בגדר חפצא?

יש להקדים תחלה גדר ת"ת של קטן, שמצינו¹⁷⁵ הבדל עיקרי בין החיוב של חינוך בלימוד תורה, להחינוך להרגילו לשאר מצות¹⁷⁶.

דתנו רבנן:¹⁷⁷ האב חייב בבנו..ללמדו תורה..מנלן? דכתיב¹⁷⁸ ולמדתם את בניכם. וכן להלכה¹⁷⁹: מ"ע על האיש ללמד בנו תורה¹⁸⁰.

אבל בשאר מצות¹⁸¹ החיוב לחנך הוא מדרבנן¹⁸². ואף מצות שלכאו' יש להם מקור במקרא, דוחה הגמרא שהם רק שייך אסמכתא¹⁸³.

והנה בענין החיוב ללמדו תורה צריך להבין, שכשהתנא באבות¹⁸⁴ מונה תקופות לימוד התורה, מתחיל רק מבן חמש למקרא,

וקשה, למה השמיטה המשנה החיוב של לימוד לקטן שתי שנים לפני זה¹⁸⁵, 'תינוק משיועד'¹⁸⁶ לדבר אביו מלמדו... תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב¹⁸⁷?

	
174 צ"ע למה כופל 'לדבר ולהוציא מפיו', ולמה לא סגי בחדא? ולולי דמסתפינא, יש לפרשו בא' משני אופנים הפכיים בנידון דידן: א) פרושי קא מפרש, שלא נטעה ש'לדבר', שמובנו כולל גם הרהור המסויים במחשבה, צריך ברה"ת, לכן קמ"ל שיברך רק כשיוציא בשפתיו ממש, כביאורינו. ב) להיפך, הרהור המסויים נקרא 'דיבור' שצריך ברה"ת.	
175 נזיר כט.	
176 הצ"צ (רמב"ם פ"א ת"ת) מדייק ל' הרמב"ם: 'כשיכיר' ולא 'לכשיגדיל', שאף שחינוך למצות דרבנן, אבל חינוך ללימוד מ"ע מה"ת 'ולמדתם אותם את בניכם.	
177 כט.	
178 דברים יא.	
179 יו"ד סי' רמה ס"א.	
180 וז"כ משך חכמה (בראשית יח,יא) שחינוך קטן מה"ת רק לת"ת ולא למצות.	
181 חגיגה ד., ביצה כח:	
182 בחי' הרשב"א מגילה יט: קטן שהגיע לחינוך... להרגילו קודם זמנו כדי שיהא רגיל במצות כשיגיע זמנו כענין שכתוב חנוך לנער ע"פ דרכו וגו' (משלי כב ו). אך ברמב"ם (מאכ"א פ"ז הכ"ח) מצוה על אביו לנעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנאמר חנוך לנער וגו'. ובחיי אדם כלל סו, שהוא מצוה מדברי קבלה.	
בשו"ת רבינו הזקן ס'י מא בסופו כ' שליתן איסור בידים לקטן דאסור לכ"ע לאו משום חינוך, אלא מדכתיב לא תאכלום קרי ב' לא תאכילום (יבמות קיד.). ולהטורי אבן (חגיגה ו. ד"ה והא) תקנו חינוך קטן בימי שמואל.	
183 חגיגה וביצה שם.	
184 סוף פ"ה	
185 רמב"ם ת"ת פ"א ה"ו	
186 ברייתא סוכה מב.	